

FRITZ János*

Pécsi Egyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola
University of Pécs, Faculty of Humanities, Interdisciplinary Doctorate School

**TERÜLETI PROBLÉMÁK, TERÜLETFEJLESZTÉSI
PROJEKTEK A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI ÉSZAK-AMERIKÁBAN
ÉS EURÓPÁBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A NÉMET
„KELETI SEGÍTSÉGRE”**

REGIONAL PROBLEMS, LAND DEVELOPMENT PROJECTS IN AMERICA,
EUROPE BETWEEN THE TWO WAR, WITH SPECIAL REGARD TO THE
GERMAN EASTERN HELP

ABSTRACT

The purpose of this study is not to explore the unknown facts, but to sum up the common knowledge about the topic to systematize them in an unified international context. The economic crisis of 1929-1933 – whose first signs appeared in the agriculture – affected several rural areas disadvantageously. These were those regions, which were the losers of the capitalist economic development as well as the fulfillment of the nation state with their unfavorable demographic indices, high migration rates, and frequent environmental problems. In the end, it was the Great Depression which forced the states to start launch programs to catch up on these undeveloped regions. First of all, these programs tried to help the indebted agricultural producers, but parallely it was intended to connect them with some restructuring, too. Therefore in America the electricity-production, in Italy the drainage and the expansion of the cultivable land were bought into focus. Whereas in Germany it was also a focal point to develop the infrastructure. Although, in Hungary there was not any similar program to a specific region – because the farmer's suffered equally from their debts in every area of the country. Nonetheless the Great Hungarian Plain must be highlighted, because this was the only Hungarian region which the contemporaries were particularly interested in. Out of these programs the historians are mostly interested in the „Eastern Help” as a misguided initiation which was the last straw to come the party of Hitler into power. Not neglecting these threads, the study strives to approach the issue in a technocratic way.

Kulcsszavak: gazdasági válság, Tennessee Valley Authority, “bonifica integrale”, Alföld, gazdaadósságok rendezése, Keleti Segítség

* PhD. hallgató/PhD. student; email: fritz.janos.adam@gmail.com

Keywords: Great Depression, Tennessee Valley Authority, “bonifica integrale”, Great Hungarian Plain, settlement of farmer’s debts, Eastern Help

1. Bevezetés

A két háború közötti vidéki társadalmakkal foglalkozó mentalitástörténeti művek többnyire azzal indítanak, hogy miközben a politikai – főleg a nemzetpolitikai – szempontok felértékeltek a parasztságot, addig az gazdasági értelemben egyre inkább veszített súlyából. Ám e diszkrepancia feloldására már korábban is számos társadalmi-politikai kezdeményezés indult. Itt mindenekelőtt a dán népfőiskolákat és belőlük kinövő szövetkezeteket kell kiemelni¹, amelyeknél voltaképpen egy protestáns iniciatíváról volt szó, amennyiben ezek atyjának Grundtvig püspök számított. Ettől nem akartak lemaradni az olasz katolikusok sem, akik viszont XIII. Leó pápa „Rerum novarum”-ának szellemétől vezérelve – ami a későbbi hivatásrendiséget alapozta meg – a földbérlet-szövetkezetek alapítását kezdeményezték, melyekre később rátelepedett a fasiszta mozgalom.² A keleti kereszténység – előbbieknél elmaradottabb társadalmi közegű – országait tekintve, itt mindenekelőtt Romániát és Bulgáriát kell megemlíteni. Előbbiben az első világháború előtt a Gusti professzor által kidolgozott szociográfiai módszer a városi középosztály szolidaritását volt hivatott megnyerni a parasztság számára. Míg az 1918 utáni Sztambolijfszki-féle Bulgáriához a munkaszolgálat intézménye kötődik, ahol katonai szervezetben fontos meliorációs- és közmunkákat láttak el.³ Ezen országokkal kapcsolatban napjaink szociológusai arra hívnák fel a figyelmet, hogy azok Európa „zöld gyűrűjébe”, a Kovách Imre által kreált „Green Ring”-övezetbe tartoznak.⁴

Ám ezen iniciatívák többségénél nem állami szerepvállalásról volt szó és arról sem, hogy ezek adott körzetekre lettek volna kihegyezve! Ezért jelen tanulmányban elsősorban a „centrumországok” azon kiemelten hátrányos térségeire fókuszálunk, amelyek felzárkóztatására a világgazdasági válság idején nagy visszhangot kiváltó állami programok indultak! Az már korábban is nyilvánvaló volt, hogy egy-egy országon belül számos olyan régió van, amelyeket rossz gazdasági mutatóik, kedvezőtlen demográfiai helyzetük – gyakran ökológiai problémáik – alapján bízást lehetett mind a nemzetállami, mind a kapitalista fejlődés mostoha gyermekeinek tekinteni. Ám igazában a gazdasági válság – amelynek első jelei a mezőgazdaságban mutatkoztak meg –, volt az, amely úgy tűzte napirendre az állami szerepvállalást, hogy ezen körzetekben a gazdaadósság-rendezeit vidéki infrastruktúra-fejlesztéssel, gazdasági szerkezetváltással kapcsolták egybe.

1. térkép: A „Green Ring”-országok a harmincas évek Európájában
Map 1. The „Green Ring”-countries in Europe in the Thirties

Forrás: <https://www.censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>
 alapján saját szerkesztés.

Nemzetközi méretekben itt mindenekelőtt az USA déli államait és ezen belül is a Tennessee völgyét kell megemlíteni, ezen kívül ide sorolható Olaszországban a Mezzogiorno, valamint Németországban a kelet-elbai térség. A program-megvalósítást illetően a „Tennessee Valley Authority” megfelelt az Amerikáról alkotott képnek, az olasz „bonifica integrale” sikere mindenki számára meglepetés volt, azt igazi sikertörténetként kommentálták. Ezzel szemben a német „Keleti Segítség” („Osthilfe”-t) már a maga korában kudarcos vállalkozásnak tekintették és az később el is laposodott. Ugyanakkor magyar vonatkozásban mindenképpen szólni kell itt az Alföldről, amennyiben annak felzárkóztatására mindenki valamilyen átfogó programot várt volna, de ebből nem lett semmi. Ám ezek az utókor történéseit mindig is leginkább a „Keleti Segítség” foglalkoztatta, mint az a kisiklott kezdeményezés, ami az utolsó csepp volt a pohárban ahhoz, hogy a szavazók Hitler pártját juttatták hatalomra. Nem mellőzve ezen szálakat sem, jelen tanulmány-nyal mégis inkább technokrata megközelítésnek adok zöldutatót.

2. Az amerikai „Tennessee-völgy Hatóság”

Az Egyesült Államokban a gazdasági válság leküzdésére az 1933-ban hivatalba lépő Roosevelt-kormány elindította a „New Deal”-t. Ezen belül az „Agricultural Adjustment Act” (AAA) nevű program volt az, amely az agrárválság kezelését célozta. Ez az intézkedéscsomag ugaroltatással, a monokultúrák oldásával kívánta a feleslegeket eltüntetni. Ezt szociális oldalról az a „Farm Security Administration” (FSA) nevű hivatal támogatta, amelynek hatáskörébe a vidéki szegénység kezelése, illetve a bérlők tulajdonossá tétele tartozott. Mind az AAA-nél, mind az FSA-nál az a Rexford Tugwell nevű agrárközgazdász bábáskodott, aki Roosevelt körül az ún. „agytrösztnek” is tagja volt.⁵

A hátrányos helyzetű területek Délen koncentráálódtak, ahol a társadalmi viszonyok ültetvényes rendszer utáni átalakulását főként az olyan szépírók örökítették meg, mint William Faulkner. Ezek a művek a paternalizmusról és – Dél-Franciaországhoz, Olaszországhoz hasonlóan – a részes bérletről („share cropping”) szólnak. A válság hatására a farmerek itt is lesüllyedtek: előbb részesaratók lettek, majd egyszerű munkások, végül pedig munkanélküliek. Erre az időre ugyanis sokan már mindenüket elveszítették és csak a munkájukat tudták kínálni, de erre sem volt kereslet. A másik oldalon közben egy nagy birtokkoncentráció ment végbe, ahol az új nagybirtokokon traktorokkal és munkaerő-takarékos módszerekkel dolgoztak. Ezzel együtt ökológiai problémák is felléptek, így 1927-ben kiöntött a Mississippi és 16,5 millió acre terület került víz alá.⁶ Az ország más területeit a „dust bowl”, a nagy porvihar és talajerózió sújtotta, amely Európában is nagy visszhangot váltott ki.

A másik oldalon viszont itt is pozitív fejlemény volt, hogy a húszas években – más tengerentúli országokhoz és a Mediterráneumhoz hasonlóan – az öntözés itt is jelentős technikai fejlődésen ment át. Ennek lényege az volt, hogy az öntözést sikerült egybekapcsolni a villamosenergia-termeléssel.⁷ Az USA-ban ilyen erőmű volt a Délen, a Tennessee-völgyben épült létesítmény, amely amiatt is reflektorfénybe került, mert itt ezen innovációval a környék rossz szociális helyzetét is kezelni kívánták. Itt ugyanis 2,5 millió lakos élt igen elmaradott viszonyok között. Ezt jól mutatja, hogy 100 farmból 25-ben volt villanyvilágítás.⁸

Ennek a helyzetnek a felszámolására indult 1933. áprilisában a Tennessee-völgy Hatóság (TVA) néven ismertté vált projekt. Ebben a körzetben 2,5 millió lakos élt igen elmaradott viszonyok között. Ezt jól mutatja, hogy Tennessee államban 100 farmból 25-ben volt villanyvilágítás. A TVA célja az volt, hogy a Tennessee folyó vizét a szövetségi kormány erőműveiben hasznosítsák, az így termelt áramot – a monopóliumok visszaszorításával – elosszák, a jövedelmet pedig ennek a vidék fejlesztésére fordítsák. Mindennek együtt kellett járnia az elvándorlás megállításával és a nagyfarmok erodálásával. Ezért a kormány családi farmok szaporítását és mintagazdaságok létesítését irányozta elő.⁹

2. térkép: A „Tennessee-völgy Hatóság” a harmincas évek Amerikájában

Map 2. The Tennessee Valley Authority in the USA in the Thirties

Forrás: <https://www.census.gov/geographies/mapping-files/time-series/geo/carto-boundary-file.html> alapján saját szerkesztés.

3. Az olasz „bonifikációk”

Sokak szerint a TVA inspirálta az olasz „bonifikációkat”! Ám figyelembe kell venni, hogy a félszigeten a sokféle maláriát okozó mocsarak felszámolása már régóta napirenden volt. Az olasz agrárstruktúra kapcsán mindenekelőtt a paraszti birtokok erőteljes széttagolódását, valamint a részesbérlet elterjedését kell kiemelni.¹⁰ Utóbbi megfelelt az olyan viszonyoknak, ahol sem a tulajdonos, sem bérlő nem akart a földbe fektetni. Miközben a leghátrányosabb helyzetű területeknek a Dél, a Pó-síkság, valamint a szigetek számítottak. Ezen térségekben a nagybirtok volt az uralkodó, amelyeken a juhtenyésztés terjedt el. Ezért nem véletlen, hogy ezek voltak egyben a kivándorlás által leginkább sújtott területek.

Közben 1922-ben az országban hatalomra jutottak fasiszták és 1926-ban már érezte hatását a gazdasági válság is. Ebben a magát új társadalmi rendként meghatározó rezsim számottevő kihívást érzett. A fasiszta politikusok úgy látták, hogy ennek elfajulása politikai válsághoz vezetne. Hiszen, ha a termelés pang, az állam nem tudja teljesíteni azokat a tömegeknek tett ígéreteit, amelyekre őt a fasiszta ideológia kötelezi. Ha pedig az olasz állam elveszíti fasiszta jellegét, akkor miben különbözik a liberális országoktól?¹¹ Nyilván ezért is vezették be 1927-ben a korporációs rendszert, amelynek normáit a munkaalkotmány, a „Carta del Lavoro” rögzítette.

Mivel a mezőgazdaságban a fasiszta rendszer az élelmiszerekben való önellátásra törekedett, ezért elindította a „búzacsatáját”, a „battaglia del grano”-t. Ennek volt az eszköze a „bonifica integrale”, azaz a mocsarak lecsapolása a termőterület növelésével, majd a hozamok fokozása. Erre nézve ugyan már 1882-ben – a

„Lex Baccarini” keretében – voltak kezdeményezések, de ez akkor nem járt eredménnyel. Ám dr. Walter Busse szerint – aki Németországnak a római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézethez delegált képviselőként tájékoztatta a hazája közvéleményét ezen munkálatok állásáról¹² – igazából csak a fasiszta rendszer kezdett neki komolyan a meliorációs munkáknak. (Mivel ez főként a Délt érintette, Busse kifejtette abbéli véleményét is, hogy a Mezzogiorno-nak az elhanyagoltságát alapvetően a Bourbon-uralomra lehet visszavezetni, hiszen a középkorban még rendszerben volt itt a vízgazdálkodás.¹³)

Ami a latifundiumokat illeti, noha a rendszer az 1924-es „Lex Serpieri” – a „trasformazione fondiaria” jelszavával – előírányozta azok feldarabolását, Schérer Péter Pál szerint 1936-ban az 500 ha-on felüli nagybirtokok még 1936-ban is a mezőgazdasági terület közel 20%-át tették ki, azok átlagterülete is (mintegy 2800 hold) nagyobb volt a mienkénél.¹⁴ Az olasz bonifikáció” sikerében az is közrejátszott, hogy itt város a kevésbé különül a vidéktől, mint Észak-Európa országaiban.¹⁵

3. térkép: Az olasz „bonifica integrale” kiterjedése Map 3. The extension of the Italian „bonifica integrale”

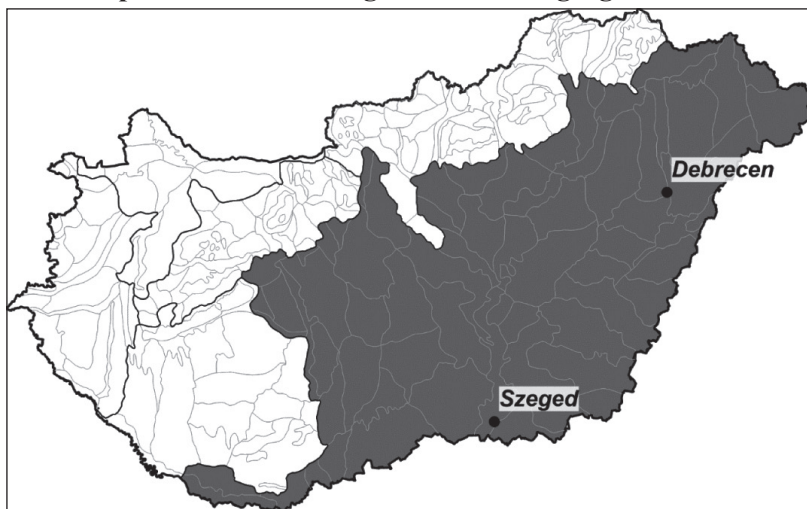

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

4. Egy meg nem valósult program: a magyar Alföld kérdése

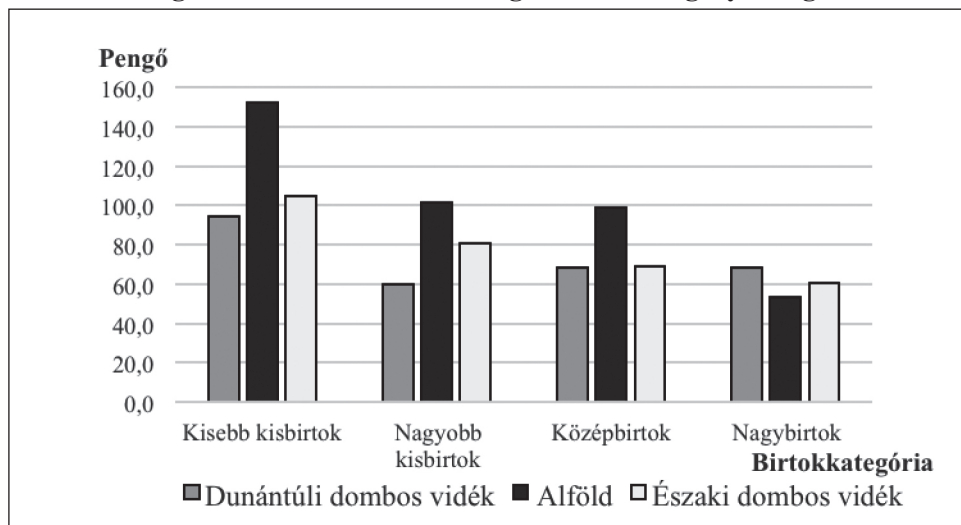
Ám mielőtt rátérnék a német „Keleti Segítségre” érdemes megvizsgálni. Noha a Gömbös-kormány által 1933-ban elindított gazdaadósság-rendezésnél nem volt olyan területi lehatárolás, mint a századfordulónak a hegyvidéki akciójánál, mégis megkockáztatható, hogy ezen intézkedéscsomagnál alapvetően az Alföld viszonyaiból indultak ki. Egyrészt a területi arányokat tekintve, míg a kelet-elbai tartományok a weimari köztársaságnak a 39%-ára terjedtek ki, addig az Alföld a „csonkaországnak” a 56%-ára. Másrészt a KSH 1929–1930-as adatai szerint az egy kat. holdra eső átlagos adósságteher nagysága minden birtokkategóriában a régiók közül az Alföldön volt a legmagasabb, miközben ez az összeg az alacsonyabb kategóriáktól a magasabbak felé haladva egyre csökkent.¹⁶ A tendenciákat külön-külön vizsgálva azt láthatjuk, hogy az alföldi termelők – általában véve vett – rossz helyzetét meghatározta a gabonatermelés túlsúlya, valamint a szárazság, szikesedés. (Egyes korabeli vélemények szerint a parasztpártosodás is lényegében a gabonaágazaton alapult.¹⁷) Nem véletlen, hogy az Alföld öntözésére külön hivatalt állítottak fel, aminek élén korábban Kállay Miklós, a későbbi miniszterelnök állt.¹⁸ Az Alföld fásításának tervét Kaán Károly erdőmérnök készítette el.¹⁹ Abban pedig, hogy ez leginkább a törpebirtokot sújtotta, azt kell figyelembe venni, hogy sokan kisbérlők voltak a mezővárosoknál, ami sok helyen a tanyasi viszonyokból adódóan rossz infrastruktúrával párosult.²⁰ Ehhez vegyük hozzá a korábbinál nagyobb adóterheket is! Ami a nagybirtokokat illeti, ők nyerstermékeknél jobban tudták érvényesíteni a méretbeli előnyeiket.

4. térkép: A földrajzi értelemben vett Alföld
Map 4. The Great Hungarian Plain in geographic sense

Forrás: <https://www.novenyzetiterkep.hu/node/407>

1. ábra: Az egy kat. holdra eső adósságteher Magyarországon, pengő
Figure 1. The Debt on one Jugerum in Hungary, Pengő

Forrás: Konkoly-Thege Gyula: „A magyar földbirtokok jelzálogilag bekebelezett terhei az 1929. év végén és az 1930. év közepén”, „Statistikai Szemle”, 1930. december, 1110–1111. old.

Kaán Károly szerint, aki Alföld-szakértőként is szaktekintélynek számított, a megoldás egyrészt az lenne, ha az Alföldön is fokozatosan a dunántúlihoz hasonló község-hálózat felé mozdulnának el. A Nagyatádi-földreform legfőbb hibáját abban látta, hogy azt itt nem kötötték egybe önálló falvak létrehozásával. Másrészt szükségesnek látta az infrastruktúrájának, különösen a vasútnak, a villamosítás fejlesztését.²¹

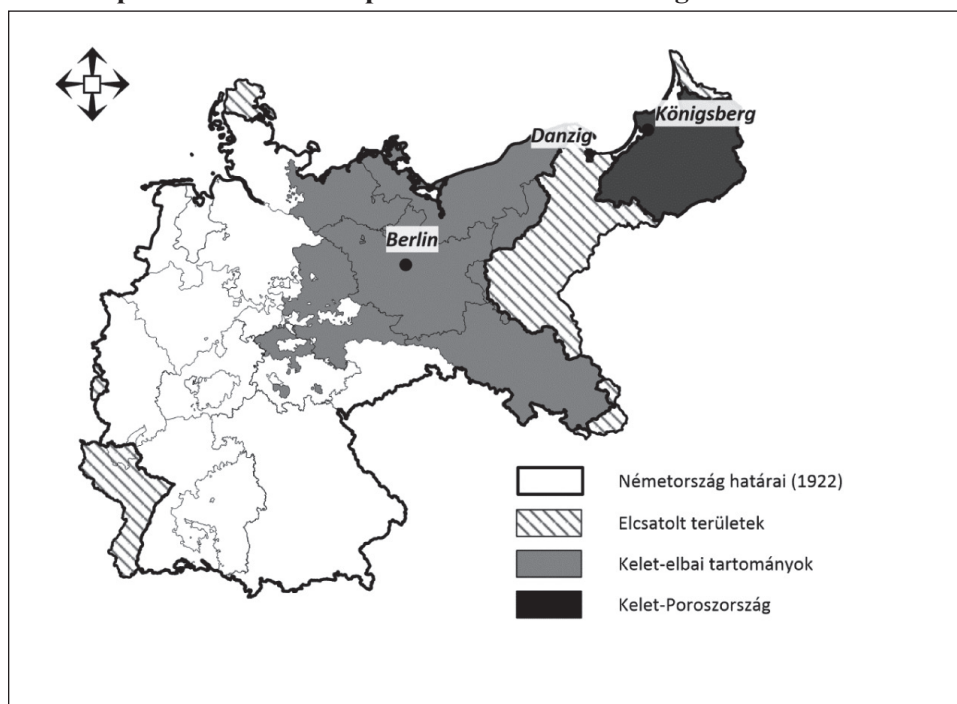
5. A német „Ostpolitik”

Azt, hogy a német kelet-elbai térségben nagyok voltak a bajok, jól mutatják a nácikra leadott proteszt-szavazatok területi arányai. Ralf Dahrendorf az 1960-as években úgy látta, hogy ezek az akkori államterületekre vetítve a következőképpen néztek ki: 1932 novemberében a későbbi NSZK-ban 37,2, az NDK-ban 45,1, az elcsatolt területeken pedig 51,6% szavazott nácikra.²² Hogy mi állt ennek hátterében, azzal kapcsolatban először is nézzük meg, hogy mit értettek a korban „Keleti politika” alatt! Egyrészt mindazon – a német és a porosz állam által fogatósított – intézkedések összességét, amelyeket az ottani nehéz gazdasági helyzet enyhítése érdekében hoztak. Másrészt a keleti határok problémáját. Harmadrészen pedig a keleti telepítés kérdését, ami az addigi félévszázad alatt nem veszített aktualitásából és a szociálpolitika egyik vezérfonalát jelentette.²³

Ami a nehéz gazdasági helyzetet illeti, ez a térség kimondottan mezőgazdasági arculatú volt, ráadásul az adottságok olyan rosszak voltak adottságai, hogy jószerével csak rozst és burgonyát lehetett termeszteni. Fontos azt is látni, hogy a nyugati német területekhez képest itt a nagybirtokok domináltak. Ám a gazdasági válság Magyarországtól eltérően itt nem a kisbirtokokat, hanem sokkal inkább a nagybirtokokat hozta rosszabb helyzetbe! A „Rentenbank”, a telepítések pénzügyi részét lebonyolító pénzintézet jelentése az agrárválsággal kapcsolatban egyrészt azt emeli ki, hogy az eladósodott gazdaságok száma Keleten arányában minden birtokkategóriában nagyobb volt, mint Nyugaton.

A kedvezőtlen természetföldrajzi adottságokon túl a nagybirtok versenyhátrányát okozó tényezőknél érdemes Friedrich Martin Fiederlein-ra, egy hatvanas évekbeli szerzőre hivatkozni. Szerinte ennek három fő oka volt: az intenzifikálásra való rátérés a húszas évek közepétől, az adóterhek jelentős megnövekedése, valamint a weimari köztársaság szociális intézkedéseinek hatása. Az utóbbi jegyében ugyanis a „Landarbeiter”-ek bérezésében naturáliákról át kellett térni a pénzbeli kifizetésekre.²⁴

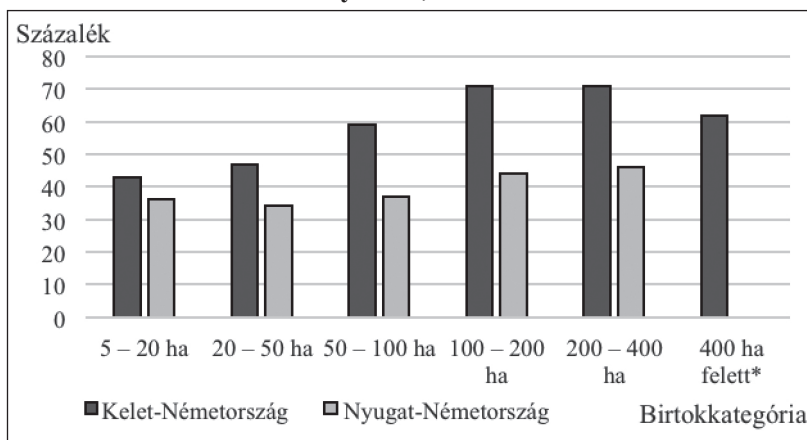
5. térkép: A kelet-elbai tartományok a határváltozások után
Map 5. The Eastelbian provinces after the Changes of the Borders

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/historical-gis-files> alapján saját szerkesztés

**2. ábra: Az eladósodott gazdaságok aránya Németországban
1930. július 1-jén**

**Figure 2. The Rate of the indebted Holdings in Germany on
1 July 1930, Percents**

Forrás: A „Deutsche Rentenbank Kreditanstalt” „Die Kreditlage der deutschen Landwirtschaft im Wirtschaftsjahr 1929/30” c. jelentése. * Nyugat-Németországra nincs adat.

Keleten az 1918 után bekövetkezett határváltozások csak tetézték a problémákat. Olyan területek kerültek fel a vesztegséglistára, mint a Memel-vidék, a korridor, Posen, Alsó- és Felső-Szilézia bizonyos részei. Danzig önálló városállam lett. Összességében Keleten az államhatárok hossza 550 kilométerrel nőtt. Ennek következtében tetemesen megnöttek a szállítási költségek. Ennek következtében az itteni mezőgazdaság elveszítette azt a versenyelőnyét, amit alacsony termelési költségei által a berlini piacon élvezett, ahol egyre inkább a közép-német konkurencia kerekedett felül.²⁵

6. A keletporosz enklávė kérdése

Ahol mindezek a problémák halmozottan jelentkeztek, az Kelet-Poroszország volt. E tartományból már az első világháború előtt a legtöbben vándoroltak el és az enklávėvá válással csak fokozódott. A két háború között 2,3 millióan éltek itt, közülük az állandó foglalkozottak száma 1,6 milliót tett ki. Utóbbiak helyzetét roppant módon nehezítette a balti államok, Lengyelország autarkiaipolitikája. Ráadásul a lengyelek, hogy elkerüljék Königsberget és Danzigot, felépítették a Gdynia (Gdingen) kikötőt. A tartomány és a königsbergi kikötő mindig is „átjáróház” volt az Oroszországgal folytatott kereskedelem szempontjából. Ebből a szempontból az ottani politikai fordulat is kedvezőtlen volt! Nem csoda, ha kevés tőke jött a tartományba.²⁶

Tulajdonképpen a későbbi „Keleti Segítséget” már a tartomány felzárkóztatását célzó 1928-as „Kelet-Poroszország-Segítség” („Ostpreußenhilfe”) bevezette. Ezt még a koalíciós Müller-kormány kezdeményezte abból a célból, hogy segítsen az enklávává vált tartomány nehéz gazdasági helyzetén. Ezt ugyanis a balti államok, Lengyelország autarkiapolitikája elszigetelte. Ám a „Kelet-Poroszország-Segítségnek” is meg voltak az előzményei. Ilyen volt az 1922-es „Kelet-Poroszország-Program”, az 1926-os „Sofortprogram” és az 1927-es „Hindenburg-Program”. Ezek olyan határvidéki segélyakciók voltak, amelyeknél a közlekedéspolitika és mezőgazdaság helyzetének javítása állt a fókuszban. Fontos itt Hindenburg szerepe is, aki a kelet-elbai ügyek legfőbb védőjének lépett fel. Elvégre ő nem azért győzte le Tannenbergnél az oroszokat, hogy ezeket a területeket utóbb elveszítsék.

A Müller-kormány kétszer is nekiszaladt a „Kelet-Poroszország-Segítség” projektnek és a második etapnál alakult ki az az apparátus, ami a későbbiekben is jellemzővé vált. Tehát egy állami biztos vezényelte le a projektet, akit egy – a hitelezőkből, a földbirtokosokból és az adóhatóságból és álló – bizottság segített munkájában. A birodalmi és porosz állami pénzekből létrehozott alapot közterhek csökkentése („Lastensenkung”), szállítási díjak mérséklésére („Transportkosteners-tattung”), mezőgazdasági kistermelőknek nyújtott olcsóbb hitelekre („Kredithilfe”), régebbi hitelek átütemezésére („Umschuldung”), illetve árveréstől való védelemre, tehermentesítésre („Vollstreckungsschutz”, „Entschuldung”) fordították.²⁷

Abban, hogy a „Kelet-Poroszország-Segítség” zátonyra futott, a Müller-kormány két egymással szembe menő dolgot akart összeegyeztetni. Miközben napi politika szintjén igyekezett megfelelni a Hindenburg által támasztott elvárásoknak – amelyekről látszott, hogy nem vezetnek sehová –, megpróbált előre menekülni, de ez nem tetszett „establishment”-nek. Tehát az egyik oldalon a támogatásokat és kedvezményeket egyoldalúan olyan eladósodott nagybirtokoknak adták, amelyeket már nem lehetett szanálni és sokat közülük el kellett árverezni. A másik oldalon viszont a Müller-kormány elkövette azt a súlyos hibát, hogy a lengyelekkel készült kereskedelmi megállapodásra, amivel magára haragította az igen befolyásos agrár-lobbyt.

7. A politikai háttér: elnöki kormányzás

A „Keleti Segítség” – és főleg a keleti telepítés – kapcsán pedig nem lehet nem elvonatkoztatni bizonyos belpolitikai összefüggésektől. A kérdés kiindulópontját az jelenti, hogy 1930. márciusában megbukott a Müller-kormány és a politikai inga átlendült a másik oldalra! Elnöki kormányzással, a parlamentarizmus, a jóléti vívmányok megnyesésével kívánták helyreállítani az ipar és a mezőgazdaság között megbomlott „szolidaritási blokkot”. Az elnöki kormányzás („Präsidentialregierung”) nem azt jelentette, hogy közvetlenül a birodalmi elnök, Hindenburg alakít kormányt – aki egyébként is 80 éves volt –, hanem azt, hogy egy „erős ember” eljár a nevében. Ez a kiszemelt személy egy ellenzéki politikus volt, Heinrich Brüning

keresztényszocialista Centrum-párti pénzügyi szakember volt, aki a katolikus rétegeket képviselte. Ennek a jelölésnek az volt üzenete, hogy az egész jobboldal felsorakozott Brüning mögött. Brüningnek, két fő ígérete volt: az ipari körök számára egy, az osztrákokkal kötendő vámunió, az agrárköröknek a „Keleti Segítség”.

A keleti segítség megvalósításának kereteit tekintve – a finanszírozástól függetlenül – a következő kérdésekben kellett kompromisszumra jutni: illetékesség, területi és ágazati lehatárolás, gazdasági szerkezet átalakítása. Tehát, hogy a Birodalomra vagy Poroszországra háruljon a megvalósítás, illetve Poroszországot ebbe milyen mértékben vonják bele? Földrajzilag hol húzzák meg a kedvezményezett körzetek határait? A segítség mennyire korlátozódjon csak a mezőgazdaságra? Ezen belül a nagybirtok lebontásában, illetve a telepítésben milyen messze menjenek el?

A pénzügy-technikát tekintve a skála a közterhek és fuvar költségek csökkentésétől, a hitelek átütemezésén át a teljes adósvédelemig. Ezek alapján első körben területileg három zónát különítettek volna el, ahol az elsőbe a legrosszabb helyzetben levő körzeteket sorolták volna be, ahol minden támogatást és kedvezményt megadtak volna. Az átmeneti zónába sorolt területeknél csak a gazdálkodást közvetett módon segítő kedvezmények jöttek volna szóba. Végül a harmadik legjobb helyzetben lévő körzetek csak az adósságok átütemezését vehették volna igénybe. Azért ezekkel kapcsolatban két szélsőséges álláspont világosan látszott. Az egyiket a kelet-elbai nagybirtokosok képviselték, akik legszívesebben az első világháború előtti patriarchális viszonyokhoz tértek volna vissza. A másik extremitás pedig a szociáldemokrata porosz kormányhoz volt köthető, amennyiben hozzájárulását csak a hitelek átütemezésére korlátozta volna.

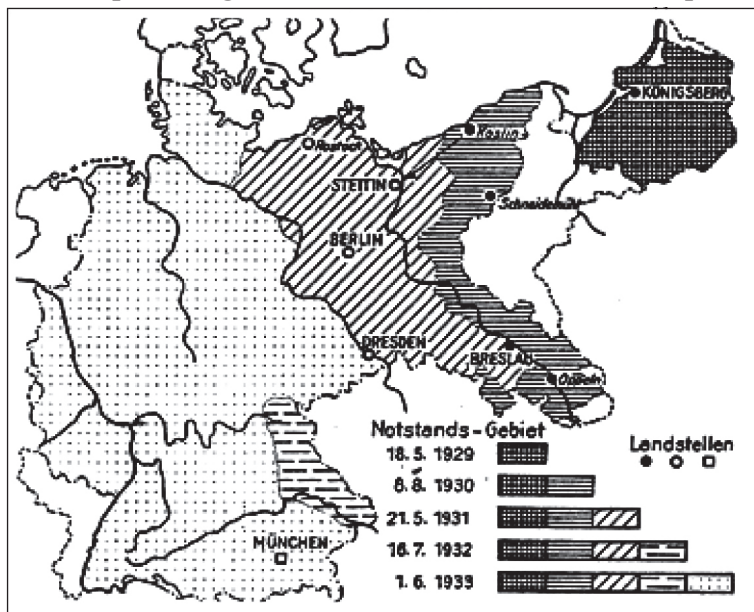
A „Keleti Segítségnek” a legsikamlósabb vonatkozását mégis a telepítés jelentette. Hiszen míg az előbbi alapvető célja a tulajdonviszonyok stabilizálása volt, addig az utóbbi éppen, hogy azok átalakítása. Viszont a kelet-elbai nagybirtok megmentésének az volt ára, ha a többi agrárrétegnek is adnak valamit. Ez pedig napirenden tartotta a telepítés felpörgetését. Más oldalról viszont a telepítés hagyományosan porosz ügy volt, amely tagállam erre az időre szociáldemokrata fellegetvára vált. Nem véletlen, hogy a nagybirtok a porosz részvételt teljesen kizárta volna.

8. A „Keleti Segítség” lebonyolítása

A Brüning-kormány által elindított „Keleti Segítség” előzetesen két alapkoncepció volt: a Silverberg-terv és a Hugenberg-terv. Paul Silverberg az exportiparok képviselője volt, Alfred Hugenberg pedig a nehéziparé, mezőgazdaságé. Silverberg abból indult ki, hogy a Young-tervre való áttéréssel megszűnt az iparnak a jóvátétel-fizetési kötelezettsége. Ám Silverberg szerint ezt az összeget a nagyipar továbbra is összegyűjtené és azt a keletnémet mezőgazdaság szanálására fordíthatná. Ezzel egyrészt elejét vehetnék a további sarcoknak. Másrészt megerősítenék a belső piacot, amivel megnőne így a kereslet az ipari termékek iránt. Harmadrészen adókedvezményeket is kicsikarhatnának. Hugenberg ennél is tovább ment, ő

összekötötte volna ezt az adósvédelemmel. Ennek érdekében egy köztes szervezetet látott volna jónak, ami hosszútávra átvállalja a törlesztést. Később azonban a Silverberg-tervnek adtak zöldutát.²⁸

6. térkép: A „Keleti Segítség” fokozatos kiterjesztése
Map 6. The gradual Extension of the Eastern Help

Forrás: Sering, M. Deutsche Agrarpolitik, Berlin 1934 s. 117.;
 abgebildet bei: Drescher, L. Entschuldung, 1938. s. 9.

A „Keleti Segítség” területi hatályát időközben fokozatosan kiterjesztették: először Kelet-Poroszországról a határvidékre, majd a kelet-elbai tartományokra, utána Kelet-Bajorországra, végül pedig az egész országra. Mindezzel párhuzamosan az apparátus is egy egyre sokrétűbb lett. Az „Oststelle” élén – így hívták ezt a birodalmi kancelláriának alárendelt szervet – először két biztos állt, ahol az egyik a birodalmat, a másik Poroszországot képviselte. A kezdeti négy határmenti kirendeltség is további hárommal bővült. 1931. márciusában törvényi rendelettel egy pénzügyetről is gondoskodnak az ezzel kapcsolatos kifizetések lebonyolítására. Ez volt a „Bank für Industrie-Obligationen”, amely korábban a Dawes-tervvel kapcsolatos kifizetéseket intézte.²⁹

1931 végéig még „szektorszemleges” volt a pénzek elosztása A bajok ősszel kezdődtek, amikor a bankkrízis nyomán elmélyült a gazdasági válság és a kelet-elbai agráriusok elérték, hogy a porosz állam kiváljon a „Keleti Segítségből”. Innentől kezdve egy birodalmi biztos vezette az „Oststelle”-t. Ezzel együtt az átütöztetés helyett jobban a tehermentesítés került a fókuszba, ahol a nagybirtokosok arányai-

ban nagyobb mértékben részesedett a „Keleti Segítségből”, mint a kisbirtok. Az 1932 nyarán hivatalba lépő Papen-kormány egyértelműen a tulajdonmegőrzés („Besitzerhaltung”) mellett tette le a voksot, ám ezzel párhuzamosan a projekt is ellaposodott. Még inkább így volt a Harmadik-Birodalom idejében, amikor már az egész ország beletartozott a „Keleti-Segítség”-törvény hatálya alá tartozott, míg végül 1937-ben megszüntették a programot.³⁰

9. A telepítés kérdése

Ebben bonyolította a helyzetet, hogy a telepítés ideológiai megalapozására – „pro” és contra” – az a fajta „sérelemi politizálás” nyomta rá bélyegét, amely a dolgokat száz évre visszatekintő történelmi perspektívába helyezte. Így már a Max Sering nevéhez köthető 1919. évi birodalmi telepítési törvény arra restitúciós alapállásra helyezkedett, hogy a nagybirtok tegye jóvá azokat a bűneit, amiket a 19. század folyamán a parasztsággal szemben elkövetett. Míg a másik oldal úgy látta, hogy a helyzet kísértetiesen emlékeztet az száz korábbi agrárválságra, amikor szintén állami alapot hoztak létre az eladósodott nagybirtok megmentésére, de a Theodor von Schön által levezérelt akció nem járt sikerrel és Kelet-Poroszország olyan régi családjai veszítették el birtokaikat, mint Goltz, Schlieben.³¹ A szociáldemokraták viszont, hogy a telepítésnek a Sering, Schwerin által követett útja túlságosan átideologizált. Ezért, hogy ezt oldják, alternatívaként a kertvárosok létesítését („vorstädtische Kleinsiedlungen”) támasztották.³²

A kérdés megítélésében új szempontot hozott be az 1931 ősztől elmélyülő gazdasági válság és az ezzel járó tömeges munkanélküliség. A kormánynak a szakszervezeti vonalához tartozó Dietrich pénzügyminiszter és Stegerwald munkaügyi miniszter úgy vélték, hogy ennek a megoldása a „reagrárosodás”, a munkanélküliek mezőgazdaságba való átvezénylése lehet! Németországban különösen a Roosevelt-kormány a farmsegítő programját tartották igen sikeresnek, azt egyenesen a friderizianusi műhöz hasonlították.³³

Itt jön a képbe Hans Schlange-Schöningen az új „Kelet Segítség”-biztos! Amikor 1931 végén Poroszország kivált az „Osthilfe”-ből Brüning felkérésére ő lett az „Oststelle” egyszemélyi vezetője. Schlange-Schöningen ebben a minőségében hozzalátott az apparátus átszervezésének. Ő korábban a DNVP tartományi elnöke tisztelet is betöltötte, ám amikor ott az országos elnök Hugenberg lett, aki szélsőséges irányba vitte a pártot, kivált onnan. Schlange-Schöningen a Stegerwald-féle felvetésre úgy reagált, hogy ha a „reagrárosodásban” nem alkalmazkodnak az agrárpolitika által diktált feltételekhez, akkor csak agrárproletárokat teremtenek. Ám, ha már ez a helyzet, akkor már teremtsenek egy igazi – hivatásrendi kötöttségektől mentes – paraszti osztályt! Magyarul legyenek olyanok a viszonyok, mint Kelet-Európában a földreformok nyomán. Schlange-Schöningen ezzel átlépett egy Rubicont, mert a „földreform” szitokszó volt.³⁴

Az, hogy a Brüning-kormány politikája ilyen fordulatot vett, riadóztatta a nagybirtokos lobbyt is. Hindenburg elnök felszólította Brüninget hogy a jobboldali pártok tagjaiból alakítson kormányt, ezzel adva garancia rá, hogy elvetik ezt a telepítési tervet. Brüning megragadta az alkalmat, hogy 1932. május 31-én lemondjon. A Papen-kormány, a „bárók kormánya” a telepítésben „agrárbolsevizmust”³⁵ látta és egyértelműen igyekezett háttérbe szorítani. Később a Harmadik Birodalom idejében pedig – különösen Schleswig-Holstein-ban – az olasz típusú „bonifikáció” irányába mentek el.³⁶

10. Összefoglalás

Összességben ezen – megvalósult és nem megvalósult – programok problémás régiók részesbérllőinek, mezővárosi kisbérllőinek, mezőgazdasági munkásainak, „Landerbeiter”-einek problémáin próbáltak enyhíteni. Erre olyan új erők vállalkoztak, akik ezzel a saját fontosságukat akarták igazolni. Ha nem is az európai jobboldal értelmében, de az amerikai „középutas” viszonylatban ilyen új erők számított a részvénytársaságok uralmával szembe forduló Rooseveltkormány is, amely mögött a szakszervezetek, a farmerek és az egyetemi oktatók, tudósok új rendje sorakozott fel.³⁷ A szélesebb politikai kontextust tekintve még Amerikában az itteni projektet a múlt lezárásának vágya is ösztönözte, addig Olaszország esetében inkább arról volt szó, hogy egy új agilis rendszer meg akart felelni az önmaga számára magasra helyezett mércének. Németországban pedig a kihívást látott a keleti szomszéd, Lengyelország feltámadásában. A német és a magyar programok az amerikaiaknál, olaszoknál jóval konzervatívabb hozzáállást tükröztek, amennyiben azoknál sokkal inkább a tulajdonosvédelmet helyezték előtérbe. A németeknél és az amerikaiaknál és a fontos volt a központi és regionális tagállami hatáskör megosztása is.

A német „Kelet Segítségénél” a kortársak közül sokan leginkább a telepítések zátonyra futását sajnálták, melynek eredményeképpen meghíúsult a kelet-elbai nagybirtok lebontása. Ám ezzel kapcsolatban azt is látni kell, hogy „ilyen fordulatnak komoly természetföldrajzi, gazdasági korlátjai voltak. Német statisztikusok már 1932-ben arra a következtetésre jutottak, hogy a nagyvárosba áramlás ellen-szere nem nagybirtok felparcellázása. Ebben az esetben ugyanis a rossz földek miatt csak az irremotabilisen gazdálkodó kisbirtokokat szaporítanák. Szerintük az kétségtelen, hogy a vidéki népességet helyben kell tartani és ki is kell aknázni az annak magasabb termékenységi mutatóiban rejlő potenciált, de ennek az eszköze ne a telepítés legyen, hanem inkább az ipar decentralizálása.”³⁸

JEGYZETEK / NOTES

1. Lisányi Endréné Beke Judit (2010) 2010: Magyarország és Dánia mezőgazdasági fejlődésének tanulságai, *A falu*, (2010) 25. évfolyam 1. szám. 49–59.
2. Szabados Mihály (1934): Földbérletösszvetkezeti mozgalom és munkáskérdés Olaszországban, Magyar Társaság Falukutató Intézete, Budapest.
3. Kovács Imre (1940): A munkatábor. In. A paraszttéletforma csődje, Bolyai Akadémia, Püski Kiadó, Budapest. 77–112. old.
4. Granberg, Leo–Kovács Imre–Tovey, Hilary (eds.) (2001): *Europe's Green Ring*, Asgate Pub Ltd., Aldershot–Burlinton–Singapore–Sydney.
5. Láng Imre (1988): Az Egyesült Államok gazdaság- és külpolitikája 1933–1939, Akadémiai Kiadó, Budapest. 33. old.
6. Daniel, Pete (1981): The Transformation of the rural South 1930 to the Present, *Agricultural History*, 1981. július. 231–248. old.
7. Matolcsy Mátyás (1934): A mesterséges öntözés, *Magyar Szemle*, XXI. kötet, 1934, 5-8. szám. 133–141. old.
8. Láng Imre (1988): Az Egyesült Államok gazdaság- és külpolitikája 1933–1939, Akadémiai Kiadó, Budapest. 71. old.
9. U. o. 70–72. old.
10. Eheberg Karl Theodor (1886): *Agrarische Zustände in Italien*, Duncker&Humblot, Leipzig. 95. old.
11. Kovrig Béla (1928): Az olasz gazdasági válság leküzdése, „*Magyar Szemle*”, 1928. 3. kötet. 5–8. szám. 312–321. old.
12. Haushofer, Heinz (1959): *Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II.*, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien. 156. old.
13. Busse ismerteti is a főbb projekteket, ahol a mocsarak lecsapolását többnyire az öntözés fejlesztésével, vízierőművek, duzzasztógátak létesítésével kötötték egybe. Ezek közül csak a legfontosabbak: Val-Tidone, Maccarese, pontinai mocsarak, Marzano- és Lunense-csatorna. (Busse, Dr. Walter [1933]: *Das italienische Meliorationswesen in Berichte über Landwirtschaft, Sonderheft 77.* kötet, Parey, Berlin.)
14. Schérer Péter Pál (1939): *A nagybirtok*, Saját Kiadás, Budapest. 88. old.
15. Fonte, Maria (2001): Reconstucting Rurality in Mediterranean Italy. In. Granberg, Leo–Kovács Imre–Tovey, Hilary (eds.): *Europe's Green Ring*. Asgate Pub Ltd., Aldershot–Burlinton–Singapore–Sydney. 263–285. old
16. Konkoly-Thege Gyula (1930): A magyar földbirtokosok jelzálogilag bekebelezett terheinek összeírása és az összeírás ideiglenes eredményei az 1929. év végén és 1930. év közepén, *Statisztikai Szemle*, 1930. december, 1110–1111. old.
17. Ifj. Leopold Lajos I. világháború előtti polgári radikális író már az Áchim-féle pár megalakulása kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy az új formációt az alföldi tanyasi búzatermelő néplélekre szabták. (Ifj. Leopold Lajos [1908]: *A parasztpárt programja*, Huszadik Század, 1908. augusztusi szám, 134. old.

18. Estók János–Fehér György–Gunst Péter–Varga Zsuzsanna szerk (2008).: Agrárvilág Magyarországon: 1848-2004, Argumentum Kiadó–Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. 257. old.
19. U. o. 223. old.
20. Szeged környékén például annyira rossz helyzetben voltak a kisbérlők, hogy Milotay István, a korszak vezető jobboldali publicistája egyenesen egy új Ruténföld rémképét festi fel. (Milotay István [1930]: Az ismeretlen Magyarország, Genius Kiadás, Kunossy rt., Budapest. 152–171. old.)
21. Kaán Károly (1929): Az Alföld problémája, Dunántúl Ny. Pécs.
22. Dahrendorf, Ralf (1965): Gesellschaft und Demokratie in Deutschland, Deutscher Taschenbuch Verlag, München. 127. old.
23. Fiederlein, Friedrich Martin (1966): Der deutsche Osten und die Regierungen Brüning, Papen, Schleicher. Inaugural-Dissertation. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Julius-Maximilians -Universität zu Würzburg, Würzburg. 28. old.
24. U. o. 58. old.
25. U. o. 32. old.
26. U. o. 47. old.
27. U. o. 258. old.
28. U. o. 319–321. old.
29. U. o. 408. old.
30. Gömmel, Rainer: Die Osthilfe für die Landwirtschaft unter der Regierung der Reichskanzler Müller und Brüning. In. Schultz, Günther (Hrsg.): Von der Landwirtschaft zur Industrie. Wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Wandel im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Friedrich-Wilhelm Henning zum 65. Geburtstag, Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich. 274. old.
31. Fiederlein, Friedrich Martin (1966): Der deutsche Osten und die Regierungen Brüning, Papen, Schleicher. Inaugural-Dissertation. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Julius-Maximilians -Universität zu Würzburg, Würzburg. 362. old.
32. Schoenbaum David (1968): Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches, Ullstein Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin. 186. old.
33. Boyens, Friedrich Wilhelm–Lehnick, Oswald (1960): Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Zweiter Band: Das wirtschaftliche und politische Ringen um die ländliche Siedlung, Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn. 35. old.
34. Sering, Max (1930): Die agrarischen Umwälzungen im außerrussischen Osteuropa, Walter de Gruyter&Co., Berlin und Leipzig.
35. Hindenburg ezzel a jelzővel illette Schlange-Schöningent. (Haushofer, Heinz [1959]: Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II., Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien. 354. old.)
36. Smit, Jan G. (1983): Neubildung deutschen Bauerntums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein. Kassler Schriften zur Geographie

- und Planung, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel, Kassel.
37. Galbraith, John Kenneth (1970): Az új ipari állam, Jogi és Közgazdasági Könyvkiadó, Budapest. 386. old.
38. Ez volt a végkövetkeztetése Friedrich Burgdörfer könyvének, amelynek demográfus szerzője az autarkia-gondolatot proponáló Friedrich List Társaság megbízásából azt vizsgálta, hogy ezt a gazdaságpolitikai irányt mennyiben támogatják a támogatják az aktuális és a várható népesedési folyamatok. (Burgdörfer, Friedrich [1933]: Zurück zum Agrarstaat: Bevölkerungsdynamische Grundlinien künftigerdeutscher Agrar-, Siedlungs-, Wohnungs- und Wirtschaftspolitik, Kurt Wowinckel Verlag G. M. B. H. Berlin-Gunewald.)

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Drescher, Leo (1938): Entschuldung der ostdeutschen Landwirtschaft. Auf grund einer Untersuchung von Osthilfe-Entschuldungsbetrieben. Im Auftrag der Bank für Deutsche Industrie-Obligationen, Berlin.
- Gessner, Dieter (1977): Agrardepression und Präsidialregierungen in Deutschland 1930–1933, Droste Verlag, Düsseldorf.
- Granberg, Leo–Kovács Imre–Tovey, Hilary (eds.) (2001): Europe's Green Ring, Asgate Pub Ltd., Aldershot–Burlinton–Singapore–Sydney.
- Kindleberger, Charles P. (1973): Die Wirtschaftskrise in Geschichte der Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert, Band 4., Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH., München.
- Láng Imre (1978): Keynes és a New Deal, Történelmi Szemle, 1978. XXI. évfolyam, 1. szám
- Merkenich, Stephanie (1998): Grüne Font gegen Weimar. Reichs-Landbund und agrarischer Lobbyismus 1918–1933. Droste Verlag, Düsseldorf.
- Molnár József (2002): Áchim L. András élete és halála, 1871–1911, Püski.Kiadó, Budapest.
- Müller, Dietmar–Harre, Angela (Eds.) (2011): Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Jahrbuch für Geschichte für ländliche Raumes. StudienVerlag, Innsbruck–Wien–Bozen.
- Richter, Wolfgang (2013): SPD und Agrarkrise 1928–1933, Osthilfe als Modellfall sozialdemokratischer Agrar- und Strukturpolitik. Ihre Bedeutung für Bildung und Sturz der Präsidialkabinette sowie die Machtübernahme Hitlers, Shaker Verlag, Aachen.
- Roberts, Charles Kenneth (2014): Clients, Failures and Supervised Credit in the Farm Security Administration, Summer 2014. Volume 87, Number 3.
- Roidl, Angelika (1994): Die „Osthilfe“ unter der Regierung der Reichskanzler Müller und Brüning, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Heft 5., eurotrans-Verlag, Weiden und Regensburg.
- Schumpeter, Joseph A. (1980): A gazdasági fejlődés elmélete, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Topf, Erwin (1933): Die Grüne Front. Der Kampf um den deutschen Acker, Rowolt Verlag GmbH., Berlin W50.

Zachar Péter Krisztián (2014): Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válasz kísérletek Európában a két világháború között, L'Harmattan Kiadó, Budapest.